

Участь Тсоавіахіму в розмінуванні території України (1944–1946 рр.)

У статті розкривається участь Товариство сприяння обороні, авіаційному та хімічному будівництву (Тсоавіахім) у розмінуванні території Української РСР та очищенні її від вибухових речовин і трофейної зброї у 1944–1946 рр.

Ключові слова: Тсоавіахім, розмінування, УРСР, Друга світова війна, Червона армія.

В статье раскрывается участие Общества содействия обороне, авиационному и химическому строительству (Осоавиахим) в разминировании территории Украинской ССР та очистке ее от взрывчатых веществ и трофейного оружия в 1944–1946 гг.

Ключевые слова: Осоавиахим, разминирование, УССР, Вторая мировая война, Красная армия.

In the article a role of Society on assisting of defense, aviation and chemical building (Tsoaviahim) in mine cleaning of territory of Ukrainian SSR and purging from explosive materials and trophy weapon is revealed.

Key words: Tsoaviahim, mine cleaning, Ukrainian SSR, the Second World War, the Red Army.

Товариство сприяння обороні і авіаційно-хімічному будівництву УРСР (Тсоавіахім) є одним із мало вивчених у вітчизняній історіографії громадських організацій сталінського періоду. Незважаючи на те, що після комсомолу у 1930–1940-х рр., це була друга за чисельністю та масовістю організація, її діяльність в Україні залишається слабо представленою у науковій літературі, в той час як у сучасній Росії існують десятки досліджень, присвячених внеску Тсоавіахіму в оборонно-масову роботу окремих регіонів РСФРР [1; 2; 4; 6; 8–12].

Один із найбільш цікавих етапів діяльності товариства виступає участь у суцільному розмінуванні звільненої від окупантів території України. До цієї проблеми свого часу звертався український радянський історик М. Коваль [7, с. 45–50], який використав для свого дослідження документи партійного архіву. Однак великий пласт джерел внутрішнього характеру, який сьогодні зберігається в ЦДАВО України, залишився не залученим до розкриття проблеми участі Тсоавіахіму в очищенні території УРСР від мін, снарядів, авіабомб та інших вибухо-

вих речовин. Зважаючи на це, автор вирішив більш ширше і детальніше розкрити згадану проблему, спираючись на внутрішні документи самого Тсоавіахіму.

До категорії першочергових і важливих завдань, які стояли перед організаціями Тсоавіахіму в завершальний період Другої світової війни, було розмінування визволеної від ворога території і збирання зброї на місцях боїв. Українська РСР у період війни була одним із головних театрів бойових дій між частинами вермахту та союзницькими військами Третього Рейху – Угорщини, Румунії, Словаччини, з одного боку, та Червоної армії, з іншого. Вона була надзвичайно насичена мінними полями, складами боєприпасів. Старанно замасковані ворожими саперами, вони являли собою величезну небезпеку для населення, перешкоджали відбудові міст і сіл, транспорту, проведенню сільськогосподарських робіт.

За даними історика М. Ковалю, на українській землі після визволення від ворожих військ на місцях великих боїв було в середньому по 302 вибухонебезпечних предмета на 1 км², середня щільність мінованих ділянок становила на 1 км² 3577 мін. З 1943 до 1945 рр. в республіці на мінах і снарядах підірвалося 6 тис. 989 осіб, з яких 2 тис. 753 загинуло. Серед потерпілих 70 % становили діти. На мінах, бомбах, снарядах підривалися автомашини, сільськогосподарська техніка, худоба [7, с. 45].

Коли почалося масове вигнання ворога з території України, радянські війська в ході бойових дій розмінували загалом 92 тис. км². Це були в основному 1266 складних мінних полів на колишніх рубежах оборони. Саперні частини ЧА перевірили й розмінували близько 14 тис. населених пунктів, виявили й знешкодили 15 млн мін, снарядів і бомб. Та завдання суцільного розмінування територій, що визволялися від ворога, перед ними не стояло. А без фронтального й суцільного очищення населених пунктів, сільськогосподарських угідь, лісів і вод неможливо було забезпечити повернення населення до нормального життя, успішну відбудову народного господарства.

Це відповідальне завдання було покладено на Товариство сприяння обороні і авіаційно-хімічному будівництву УРСР, первинні організації якого відновлювали свою роботу у Харківській, Ворошиловградській, Сталінській, Запорізькій областях, що першими були визволені ЧА від окупантів. Так, у Запорізькій області вже у листопаді 1943 р., коли тут ще проходили бої, місцеві партійні й державні органи створили восьмигодинні курси для підготовки мінерів з тсоавіахімівського активу [7, с. 45].

Завдання з проведення розмінування звільненої від ворога території УРСР були окреслені у постановах Державного комітету оборони (ДКО), уряду і компартії та конкретизовані у директивно-розпорядчих документах союзної та республіканської центральних рад Тсоавіахіму. Вперше його було сформульовано у постановах ДКО СРСР № 5216 від 19 лютого 1944 р. [5, с. 118] та № 6554 від 19 вересня 1944 р. [14, с. 61] про суцільне розмінування звільненої від німецької окупації території. Розпорядження вищого державного органу СРСР в умовах війни були закріплені у відповідних директивних документах урядових та партійних органів УРСР. Зокрема, у спільній постанові Раднаркому УРСР та ЦК КП(б)У від 17 травня 1944 р. "Про розгортання та зміцнення роботи організацій Тсоавіахіму УРСР" розмінування та збір військових трофеїв фігурували як одне із ключових завдань організації на найближчий період [15, арк. 4].

Відповідно до цих постанов при Центральній Раді Тсоавіахіму СРСР та рада республік створювалися відділи розмінування та збирання військового майна. У кожному районі й місті формувалися спеціальні команди по 20–100 мінерів. До них на добровільних засадах вступали робітники, колгоспники, службовці, учні, студенти (віком не молодші 16 років). Жінки в складі команд мінерів становили 10–15 %, члени партії та комсомольці – 40–45 %. Підготовка бійця-мінера тривала 10 днів за 60-годинною навчальною програмою. На курсах облард Тсоавіахіму за 300-годинною програмою протягом місяця з відривом від виробництва готувались інструктори розмінування – по 2–3 чол. на кожен районну команду [3, с. 112].

Харківський, Київський, Одеський і Львівський військові округи прикомандували до місцевих організацій Тсоавіахіму 270 спеціалістів мінної справи. За допомогою військових частин і місцевих органів військового управління тсоавіахімівські організації придбали необхідне спорядження, літературу, вибухівку. В майстернях Тсоавіахіму і на підприємствах місцевої промисловості виготовлялися інженерне обладнання – міношукачі, ножиці для різання колючого дроту, щупи тощо.

3 лютого 1944 р. по всій визволеній на той час від окупантів території УРСР почалося повсюдне і суцільне розмінування, фронтальне збирання зброї і боєприпасів. На цей час організації Тсоавіахіму підготували 2 тис. 800 інструкторів і 25,6 тис. бійців-мінерів, об'єднаних майже в 600 команд [31, арк. 20зв].

Під час засідання президії Центральної Ради Тсоавіахіму СРСР 16 травня 1944 р. у Москві зазначалося, що незважаючи на проведену роботу, республіканському товариству ще не вдалося "створити необхідну організаційну базу для повсюдного та широкого розгортання

масової підготовки населення та протиповітряної та протихімічної оборони, а особливо для залучення уваги широких мас трудящих до справи розмінування та збору трофеїв в місцевостях, звільнених від німецької окупації" [18, арк. 8]. Останньому перешкождали як організаційна слабкість первинних ланок Тсоавіахіму на місцях, недостатнє охоплення ними населення, а також відсутність даних про об'єм робіт з розмінування та збору трофеїв, необхідна кількість інструкторських кадрів та особового складу команд.

Відповідна робота проводилася без плану і без прямого керівництва як з боку ЦР, так і обласних рад. Не було встановлено належного зв'язку з інженерними частинами ЧА. Загалом підготовку інструкторів з розмінування почали проводити лише у 13-ти областях. Ради Тсоавіахіму виявляли слабку ініціативу у пошуку на місці необхідної матеріальної частини для навчальної та оперативної роботи. Поруч з цим ЦР Тсоавіахіму УРСР не організовувала масової роз'яснювальної роботи серед населення про заходи безпеки у районах, де проводилося розмінування. Населення не оповіщалося про місця, небезпечні для руху і проведення польових сільськогосподарських робіт [18, арк. 8].

За наслідками наради ЦР Тсоавіахіму СРСР постановила зобов'язати українське керівництво організації: 1) залучити до роботи районних команд з розмінування всіх інструкторів та бійців-мінерів із місцевого контингенту; 2) використовувати у роботі з розмінування та збору трофеїв весь апарат військового навчання ЦР, обласних, міських і районних рад і навчальних організацій Тсоавіахіму; 3) до 16 червня 1944 р. скласти орієнтовний план робіт у всіх обласних та районних радах, звітні карти по кожній області та по Україні в цілому; 4) установити постійний зв'язок зі штабами військових округів та з інженерними частинами ЧА, широко використовувати їх допомогу у проведенні робіт з розмінування та підготовки кадрів; 5) організувати широку роз'яснювальну роботу серед населення з питань розмінування та збору трофеїв та заходів безпеки в районах розмінування, використати для цієї роботи всі види усної та друкованої пропаганди та агітації, спираючись на первинні організації [41, арк. 9].

Зокрема, у підготовленому ЦР Тсоавіахіму УРСР переліку тем бесід про засоби безпеки населення від мін та боєприпасів в містах та селах, звільнених від німецьких загарбників, містилися наступні питання: 1) застосування мін та мінних загороджень у сучасній війні; 2) як німецькі загарбники використовують міни для знищення мирних радянських громадян; 3) завдання організації Тсоавіахіму та місцевого населення у справі розмінування та очищення від трофеїв районів, звільнених від німецьких загарбників; 4) які бувають міни та як уберегтись від підриву

на мінах; 5) хитрість і підступність ворога у застосування мінних сюрпризів; 6) чому не можна використовувати тол та інші вибухові речовини в домашніх цілях; 7) чому не можна чіпати ручні і протитанкові гранату, снаряд, бойовий патрон, пляшку із запальною сумішшю та інші вибухонебезпечні речовини; 8) що робити під час виявлення артснаряду, авіабомби, замаскованих мін; 9) для чого і як позначаються мінні поля, окремі міни та небезпечні об'єкти та ділянки; 10) як захисти дітей від підриву на мінах та боєприпасах; 11) правила поведінки населення в замінованих району; 12) як уберегти худобу від загибелі на мінах; 13) бойова робота команд Тсоавіахіму з очистки від мін та трофеїв звільнених від німецьких загарбників радянських міст і сіл [20, арк. 49].

Станом на середину 1944 р. було закінчено розмінування та збір військових трофеїв у 28-ти районах Чернігівської області (у тому числі у 2-ох містах – Чернігові та Ніжині), внаслідок чого було очищено від вибухонебезпечних речовин 22 тис. 633 км кв. і зібрано та підірвано 123 тис. 129 різних вибухових об'єктів. У той же час темпи роботи в інших областях були вкрай повільні: у Запорізькій області розмінували лише 6 районів, у той час як у Харківській всього 4 райони, а Київська, Полтавська та Сталінська області тільки розпочали відповідну роботу. Загалом планові кількісні показники не були виконані жодною областю [17, арк. 7–8].

Основними недоліками діяльності у цьому напрямку вважалися незакінчена підготовка інструкторів і бійців-мінерів, увнаслідок чого особливо відставали Дніпропетровська область (де було сформовано 44 % районних команд), Київська (47 %), Ворошиловградська (53 %), Сталінська (67 %) та Житомирська (69 %). У той же час у Кам'янець-Подільській, Миколаївській, Херсонській та Одеській областях формування та навчання команд було здійснено лише частко, а на Кіровоградщині підготовку мінерів не проводили взагалі. Найбільш катастрофічний стан спостерігався у м. Києві, де було сформовано та навчено жодної районної команди з розмінування.

У більшості команд була слабка дисципліна, а роботи проходили неорганізовано без дотримання елементарних вимог техніки безпеки, що призводило до нещасних випадків серед мінерів (зокрема, такі випадки були зафіксовані у Сумській, Дніпропетровській, Запорізькій, Харківській, Київській та Ворошиловградській області). Також виявилася слабо розгорнутою масово-роз'яснювальна робота серед населення. Не приділялося особливої уваги роботі зі збору свідчень від населення про мінні поля [17, арк. 8–10].

Кожна команда розмінування Тсоавіахіму мала по 2–3 міношукачі, кожний боєць був озброєний щупом або "кішкою". При райрадах

товариства, правліннях колгоспів, первинних організаціях були створені спеціальні пункти, де чергували активісти товариства. Вони приймали від населення заявки на розмінування, збирали відомості про наявність вибухонебезпечної техніки. За вказаними адресами негайно вирушали мінери.

Надзвичайно багато зусиль докладали тсоавіахімівці до розмінування Донецького басейну. Застосовуючи під час відступу тактику "випаленої землі" німецькі окупанти в числі інших промислових і культурних центрів прирекли на знищення Донецький вугільний басейн. Сотні підприємств і шахт тут було зруйновано. Однак у багатьох місцях німцям не вдалося підірвати заміновані об'єкти через швидкий наступ Червоної армії. Це вимагало від організації Тсоавіахіму великих зусиль для того, щоб очистити територію Донбасу від вибухових речовин і відновити роботу промисловості.

У жовтні 1944 р. рапортувала про завершення розмінування Ворошиловградська область. Усього з початку року було нейтралізовано та підірвано 882 тис. 846 одиниць вибухових речовин, очищено 26 тис. 444 км кв, розміновано 444 населених пунктів, у тому числі 15 міст та 156 шахт, перевірено 533 населених пункти. При цьому була слабо організована масово-роз'яснювальна робота серед населення з попередження від вибухів на мінах, у результаті чого у регіоні було зареєстровано 1 тис. 190 нещасних випадків серед цивільного населення, з яких 320 закінчились летально. Серед інструкторів і бійців було 6 вбитих та 6 поранених [17, арк. 32].

Наприкінці 1944 р. на Львівщині закінчили розмінування та збір трофеїв 4 райони міста Львова, м. Золочів, Куликівський та Яворівський райони. У 4-х районах області об'єм робіт виконаний на 60–80 %, зібрано 21 тис. 785 одиниць трофеїв, снарядів, авіабомб, мін та інших вибухових речовин, знищено підірвними роботами 9 тис. 361 одиниць [18, арк. 1–3].

Протягом 1944 р. Тсоавіахім України підготував 25 тис. 600 бійців-мінерів, 479 районних команд, якими було перевірено та розміновано 493 тис. 913 кв. км площі, внаслідок чого зібрано та знищено понад 14 млн різноманітних вибухонебезпечних речовин. У результаті проведеної роботи у 18-ти областях республіки в основному було повністю закінчено суцільне розмінування. Досягнувши помітного прогресу у цій сфері, УРСР посіла перше місце за підсумками соціалістичного змагання серед товариств Тсоавіахіму союзних республік у 1944 р. [21, арк. 17].

На початок 1945 р. загалом було перевірено площ, на якій не виявилось вибухонебезпечних речовин – 30 тис. 986 км кв., розміновано –190 тис. 306 кв. км, усього перевірено, очищено та здано органам

місцевої влади – 490 тис. 760 кв. км, розміновано 2 тис. 246 мінних полів [30, арк. 10]. Члени організації провели 14 тис. 662 інформаційно-пропагандистських заходів на тему розмінування та збору військових трофеїв за участю 874 тис. 254 осіб [19, арк. 1].

28 січня 1945 р. уряд СРСР доручив Тсоавіахіму розмінувати місць базування рибної промисловості та ловлі риби на узбережжі Азовського та Чорного морів [25, арк. 16]. Президія ЦР Тсоавіахіму СРСР та РСФРР у лютому 1945 р. постановила негайно взяти на облік усі площі та об'єкти на території Країни Рад, які мали пройти перевірку та розмінування. У першу чергу сюди відносилися посівні площі та пасовища, які підлягали очистці від мін та боєприпасів до весняного посіву 1945 р., а також ділянки рибних промислів прибережних територій Азовського та Чорного морів, які мали бути розміновані до 1 травня 1945 р. [21, арк. 13].

Під час свого засідання 8 лютого 1945 р. Президія ЦР Тсоавіахіму СРСР та РСФРР звертала увагу керівників товариства різного рівня на те, що розмінування та збір трофеїв є самим важливим і відповідальним завданням, яке покладено на організацію у звільнених районах, вимагаючи, щоб всі сили Тсоавіахіму були приведені в рух для виконання цього магістрального завдання [16, арк. 3-4].

З 1 вересня 1944 р. до 31 травня 1945 рр. силами районних команд Тсоавіахіму та підрозділів інженерних військ Одеського військового округу було повністю розміновано та очищено від всякого роду вибухових речовин узбережжя Чорного моря. Для розмінування було залучено інструкторів мінерів 23 чол., бійців-мінерів 1 тис. 532 особи, з яких було сформовано 14 райкоманд. Розміновано площу у 10 тис. 234 кв. км [22, арк. 92].

На виконання постанов ДКО СРСР у липні 1945 р. була здійснена перевірка стану розмінування в Одеській області. Комісія встановила, що у 1944 р. територія Одеської області підлягала розвідці та розмінуванню з боку інженерних військ ЧА. А в період з 1 липня 1944 р. до 25 липня 1945 р. вся територія регіону була піддана ретельній перевірці силами райкоманд Тсоавіахіму. У 1945 р. організаціями Тсоавіахіму Одеської області самостійно без допомоги з боку ЧА було достроково виконано постанову ДКО СРСР про розмінування берегів Чорного моря в місцях базування підприємств рибної промисловості та ловлі риб. У 1944–1945 рр. в Одеській області було підготовлено 169 інструкторів з розмінування та 1980 бійців-мінерів, з яких у всіх 42-ох районах були сформовані районні команди мінерів, які розчистили 4 мінних поля, зібрали та знищили 11780 шт. ПМ та ППМ, ліквідовано підривом 249398 шт. різних вибухових одиниць [27, арк. 96].

Загалом станом на 10 травня 1945 р. до розмінування на території УРСР було залучено 19 тис. 712 осіб, головним чином, представників Тсоавіахіму, і було виконано загальний план з очищення районів областей від мін і трофейної зброї на 74,4 % [27, арк. 69].

Окремі області суттєво відставали за темпами роботи. Зокрема, незадовільний стан був зафіксований у Херсонській області, де практичні роботи з розмінування велися тільки у 4-х районах області. Завдання ДКО про розмінування прибережної зони до 1 травня 1945 р. було не виконано, а голові облради Тсоавіахіму Крайніку було оголошено догану. Подібний стан з розмінування був визнаний за Станіславською областю. Тут вдалося підготувати лише 27 інструкторів із 160 запланованих, 462 бійця-мінера із 2054 запланованих. Організовані у 20-и районах команди виявилися малочисельні і районним командам вдалося підірвати лише 6312 мін. Поганий стан розмінування на Станіславщині був зумовлений тим, що обласний та районні штаби відповідного напрямку не працювали, а в багатьох районах вони не були створені, спостерігалася неуккомплектованість кадрами організацій [29, арк. 1–2]. Суттєве відставання також було наявне у Кіровоградській області [27, арк. 75–78].

У липні 1945 р. було завершено процес розмінування території Миколаївської області, до якого окрім районних команд Тсоавіахіму були також залучені інженерні війська 3-го та 4-го Українського фронтів, унаслідок чого було розміновано 20 мінних полів, зібрано та знищено 121 тис. 662 одиниць вибухових речовин [22, арк. 91–92].

До роботи Тсоавіахіму з розмінування на окремих місцевостях (особливо гірсько-лісистих, болотянистих та насичених водними ресурсами) активно залучалися інженерні частини військових округів Червоної армії – Прикарпатського, Львівського, Київського, Одеського та Харківського. Зокрема, 17 серпня 1945 р. голова Тсоавіахіму УРСР підполковник Саєнко написав лист на адресу командувача військами Прикарпатського військового округу з проханням надати допомогу інженерних військ у проведенні розмінування та очищення території Карпатського рубежу та червненого рубежу на території гірських районів Чернівецької, Станіславської, Дрогобицької та Закарпатської областей [28, арк. 40].

У складно доступних районах Харківської області районні команди Тсоавіахіму користувалися допомогою інженерних військ ХВО. Зокрема, вздовж рр. Сіверський Донець та Мжа, де у 1943 р. проходив німецький оборонний рубіж, працювали 36 та 66 окремі батальйони, підрозділи 238 окремого інженерного батальйону, 7 та 8 запасних саперних полків та мінери ВПС округу. Ці райони характеризувались

великою насиченістю мінних полів та ділянок з вибуховими речовинами, які розташовувались у низьких залитих водою місцях, густій траві. Команди мінерів Тсоавіахіму працювали разом з командуванням інженерних військ у цих районах. У решти 14-ти районах області команди Тсоавіахіму проводили розмінування під керівництвом офіцерів, відкомандированих інженерним відділом ХВО. Станом на 1 грудня 1944 р. в Харківській області спільними зусиллями було очищено 30 тис. 156 кв. км, знято та нейтралізовано 4 млн 141 тис. 672 мін, снарядів, авіабомб та іншої вибухової техніки, знято з мінних полів та захоронено більше 5 тис. бійців та офіцерів ЧА.

У Ворошиловградській області у районах, розташованих уздовж р. Сіверський Донець та колишнього Міуського рубежу, спільно з командами мінерів Тсоавіахіму працювали підрозділи 7-го окремого запасного саперного полку, за наслідками чого в області до 1 грудня 1944 р. було очищено 26 тис. 440 кв. км площі, знято та нейтралізовано 1 млн 767 мін, снарядів, авіабомб та іншу вибухову техніку. Вилучено з мінних полів та захоронено 2 тис. 400 трупів радянських бійців та офіцерів.

У Сумській області компаньйоном Тсоавіахіму виступав 236-й окремих батальйон ХВО. Найбільша увага була приділена Краснопільському, Сумському, Хотенському та Миропольському районам, як найбільш насичених мінними полями, по яким проходив рубіж оборони загальною протяжністю 75 км. Станом на 1 грудня 1944 р. в області було розчищено 18 тис. кв. км, знято та нейтралізовано 471 тис. 638 мін, снарядів та інших вибухових речовин [28, арк. 75].

У Сталінській області у Славянському, Красно-Лиманському та Ямському районах уздовж р. Сіверський Донець поруч районних команд Тсоавіахіму працювала зведена рота у складі частин 6 запасної стрілецької дивізії ХВО. У решті районах працювали команди мінерів Тсоавіахіму під керівництвом п'яти офіцерів, командированих відділом інженерних військ округу та взводу інструкторів-мінерів. Станом на 1 грудня 1944 р. в області було перевірено 25395 кв. км, з яких очищено від вибухової техніки 6 тис. 821 кв. км, знято та нейтралізовано 238 тис. 852 мін та іншої вибухової речовини. Розміновано 430 мінних об'єктів, що мали державне значення (заводи). Область очищена від мінних полів за винятком Єнакіївського, Снежнянського (Міуський рубіж) та Сталінського районів, а також лісистих ділянок по р. Сіверський Донець [28, арк. 76]. Суцільне розмінування Донбасу дало можливість приступити до відбудови багатьох промислових об'єктів у регіоні.

У вересні 1945 р. за понад рік роботи районними командами Тсоавіахіму спільно з військами частин Львівського військового округу

було повністю розміновано та очищено від вибухових речовин територію Рівненської області. За цей час було підготовлено 164 інструкторів і 1 тис. 343 бійців-мінерів (з яких сформовано 31 районну команду), якими було розміновано територію площею 19 тис. 438 кв. км і підірвано 131 тис. 321 одиниць вибухових речовин [22, арк. 87].

Водночас було закінчено суцільне розмінування та очищення території Київщини від боєприпасів та озброєння іншого військового майна, яке розпочалося з 15 березня 1944 р. Підрозділами інженерних військ КВО та районних команд Тсоавіахіму було нейтралізовано та знищено 715 тис. 870 одиниць протитанкових, протипіхотних артилерійських, мінометних мін, гранат, авіабомб та інших вибухових речовин – загалом 3 млн 805 тис. 279 одиниць. За цей період силами Тсоавіахіму було підготовлено 262 інструкторів з розмінування та 3 тис. 186 бійців-мінерів, із яких у всіх 57 райміськрадах були сформовані районні команди мінерів [22, арк. 101–102].

Великих зусиль вимагало розмінування столиці України – міста Києва. Під час роботи тсоавіахімівської організації застосовували метод виносу вибухових речовин із приміщень оборонних підприємств, університетів, складів тощо. Зокрема, під час відступу окупанти залишили в підвалах Київського університету 1000 мін, снарядів і бомб. Під керівництвом досвідченого інструктора А. Шевченка мінери на руках винесли смертоносний вантаж, а потім транспортували до призначення місця вибуху. Багато зусиль докладали київські тсоавіахімівці для очищення Дарницького залізничного вузла. Велику роботу із розмінування було проведено районними командами товариства на Букринському плацдармі, звідки відбувалося форсування Дніпра (Київська наступальна операція). За кілька місяців тут було знешкоджено 180 тис. мін [7, арк. 47].

Розмінування та збір трофеїв у Кам'янець-Подільській області був проведений виключно районними командами Тсоавіахіму для чого було підготовлено 160 інструкторів і 2 тис. 56 бійців-мінерів, із яких у всіх 37-ми районах і 3-х містах були сформовані команди. Члени обласної організації розмінували 78 мінних полів, нейтралізували та знищили 39 тис. 457 ПТМ та ППМ, підірвали 582 тис. 388 різних вибухових речовин. З інформативно-пропагандистською метою було проведено 681 зібрань і бесід за участю 30 тис. 458 осіб, організовано 208 радіопередач, 14 виставок, опубліковано 156 статей, видано та розклеєно 74 листівок та плакатів [22, арк. 102].

Особливого підходу вимагала робота зі знищення вибухових речовин та очищення площ підприємств, житлових кварталів та культурних центрів від мін та інших військових матеріалів у місті Києві, що було завершено у середині серпня 1945 р. Намагаючись уберегти

будівлі та міські об'єкти від підриву та руйнування робітникам розмінування доводилось на руках виносити вибухонебезпечні предмети (міни, снаряди) та знищувати підривом у стороні від об'єктів без шкоди для останніх. Загалом за час роботи було розміновано 7 мінних полів, зібрано та підірвано 224 тис. 442 одиниць вибухових речовин, у тому числі 4 тис. 844 шт. протитанкових і протипіхотних мін, 219 тис. 598 боєприпасів [22, арк. 106].

Із 15 червня 1944 р. до 20 вересня 1945 р. силами районних команд Тсоавіахіму було очищено територію Чернівецьчини від мін, вибухових речовин і трофеїв румунської та німецької армій, унаслідок чого у 1944–1945 рр. було розміновано 5 тис. 805 кв. км. і 55 мінних полів, у чому приймали участь 116 інструкторів та 1 тис. 319 бійців-мінерів. За час роботи було зібрано, нейтралізовано та знищено 59 тис. 285 шт. протитанкових та протипіхотних мін, зібрано 10 тис. 565 одиниць артснарядів, мін, гранат, авіабомб та іншої вибухової техніки [22, арк. 109]. Тоді ж відрпортувала вінницька організація Тсоавіахіму про завершення розмінування території області [22, арк. 147].

Майже рік потрібно підрозділами Прикарпатського військового округу та командами мінерів Тсоавіахіму, щоб очистити добре засіяну мінами угорської армії територію Закарпатської України. Особливо важко давалася робота у гірсько-лісистій місцевості. Загалом було нейтралізовано 127 мінних полів площею 30 кв. км. У роботі приймали участь 23 інструкторів-мінерів зі східних областей та мінери Закарпатської України, які зібрали та знищили 61 тис. 996 ПТ та ПП мін, 283 тис. 641 одиниць артснарядів, мінометних мін, гранат, авіабомб. Районні командами Тсоавіахіму Закарпаття провели 40 лекцій, доповідей та бесід з охопленням 28 тис. осіб [22, арк. 105–106].

Процес розмінування був доволі складний і супроводжувався численними жертвами як серед членів команд бійців-мінерів, так і серед цивільного населення, яке будучи погано інформоване, наражалось на небезпеку під час стихійного розчищення уламків зруйнованих військовою будівель чи обробітку землі. У 1944 р. за підсумками розмінування втрати серед активу Тсоавіахіму склали 224 вбитих і поранених. Серед цивільного населення цей показник був значно вищий: 639 вбитих, 2059 поранених (усього жертв – 2 тис. 698 осіб) [30, арк. 12].

1 жовтня 1945 р. про розмінування території Кіровоградщини повідомила тамтешня обласна організація Тсоавіахіму, якій у цьому допомагали підрозділи інженерних військ 2-го Українського фронту, ОдВО та КВ [22, арк. 149]. На початку жовтня також було очищено від 152 мінних полів територію Запорізької області, в чому приймали районні команди Тсоавіахіму спільно з інженерними військами ХВО.

За наслідками роботи було нейтралізовано та знищено 142 тис. 250 шт. протипіхотних та протитанкових мін [22, арк. 130].

Наприкінці цього місяця про суцільне розмінування також відрапортувала Станіславська область, в якій мінери Тсоавіахіму спільно з інженерними військами ЧА 4-го Українського фронту, ЛьВО та ПРИКВО піддали розвідці, перевірці та очищенню площу у 13 тис. 900 кв. км, унаслідок чого було нейтралізовано 720 тис. 19 шт. протитанкових та протипіхотних мін, 276 тис. 991 артснарядів, гранат та інших вибухових речовин [22, арк. 136]. У жовтні також закінчилося розмінування Сталінської області [22, арк. 154–155].

У листопаді 1945 р. було закінчено суцільне розмінування та збір військових трофеїв у Полтавській області, на території якої було перевірено та розміновано від вибухової техніки 28 тис. 608 кв. км, 213 мінних полів, нейтралізовано, знищено та зібрано 137 тис. 203 одиниць протитанкових і протипіхотних мін, із них інженерними частинами Харківського військового округу 7 тис. 261 одиниць та райкомандами Тсоавіахіму 129 тис. 942 одиниць. Зібрано на місцевості та знищено підривом 1 млн 256 тис. 335 одиниць різних вибухових речовин, із яких райкомандами Тсоавіахіму 1 млн 105 тис. 590 одиниць [22, арк. 124].

20 листопада 1945 р. Сумська обласна організація Тсоавіахіму повідомила про остаточне розмінування 24 тис. 227 кв. км і нейтралізацію 726 мінних полів. Групи Тсоавіахіму разом з інженерними військами ЧА знищили підривом 247 тис. 276 шт. ПТ та ПП мін, зібрали та ліквідували 967 тис. 841 снарядів, мін, гранат, авіабомб та інших вибухових снарядів [22, арк. 139].

У листопаді 1945 р. також було завершено суцільне розмінування Чернігівської, Харківської, Ворошиловградської, Житомирської, Львівської та Дрогобицької областей. До кінця 1945 р. із очищенням переважної більшості районів Тернопільської, Дніпропетровської та Волинської областей було урочисто повідомлено про завершення загалом розмінування території усєї України. Однак процес розчищення території УРСР від слідів війни не був остаточним.

Зокрема, у Дрогобицькій області на колишньому Карпатському рубежі оборони угорської армії у Сколівському та Турківському районах залишилися нерозчищеними 28 мінних полів площею 28 кв. км [22, арк. 145–149]. В інформації завідувача військовим відділом Дрогобицького обкому КП(б)У, надісланій у військовий відділ ЦК КП(б)У про хід розмінування на території області за 14 березня 1946 р. Повідомлялося, що згадані мінні поля мали бути розміновані інженерними військами Львівського ВО, згідно з вказівок ЦР Тсоавіахіма УРСР. У 1946 р. обласна команда Тсоавіахіма повинна перевірити сумнівні

ділянки (в основному лісові масиви, де базувалися осередки підпілля ОУН та підрозділи УПА), для чого планувалось створити 31 постійно діючих взводів із загальною кількістю 646 бійців-мінерів, 34 інструкторів та 31 сандружини [30, арк. 23–24]. Також у 1946 р. додаткові роботи з розмінування проводилися силами районних взводів Тсоавіахіму та військових частин Київського і Прикарпатського військового округів у 5-ти областях: у Берестецькому та Озютицькому районах Волинської області; у Сколівському і Турківському районах Дрогобицької області, у Бородянському, Корсунь-Шевченківському та Городищицькому районах Київської області; у Підкам'янському та Поніковецькому районах Львівської області; Заложському та Золотниківському районах Тернопільської області [30, арк. 65, 88]. Окрім цього фіксувалася наявність авіабомб у Дніпропетровській (69), Станіславській (22), Сталінській (7), Чернігівській (6), Житомирській (23) та Київській (9) областях [30, арк. 90].

Вже після відропортування обласних організацій Тсоавіахіму про суцільне розмінування своїх територій було зафіксовано декілька випадків загибелі людей від підриву на мінах чи від розриву снаряду. Зокрема, у Запорізькій області було виявлено 7 летальних випадків і 14 осіб було поранено, у Дніпропетровській жертвами стали 10 осіб, в Житомирській – 10 летальних випадків і поранено 11 осіб, в Київській – відповідно 11 та 9 [23, арк. 73]. На республіканській нараді ЦР Тсоавіахіму у квітні 1946 р. зазначалося, що мінери організації працювали недостатньо ретельно, що і призвело до загибелі невинних людей [24, арк. 88].

З 1 січня до 15 червня 1946 р. у Київській області було зареєстровано 25 надзвичайних випадків, унаслідок яких було убито 32 та поранено 25 осіб. Більшість випадків відбувалась із дітьми-підлітками, які необережно поводитись з виявленими гранатами та вибуховими речовинами. Так, наприклад, 7 травня 1946 р. у Кагарлицькому районі два пастухи знайшли в полі протитанкову гранату, принесли додому і стали розряджати. Граната розірвалась і хлопчики загинули. 9 травня у Бориспільському районі двоє пастухів знайшли міну. При спробі розрядити відбувся вибух, обидва підірвалися. 14 травня 1946 р. у Жашковецькому районі хлопчик знайшов гранату на горіщі своєї хати і став у присутності своїх 3-х друзів її розбирати. Відбувся вибух, у результаті чого всі четверо отримали поранення. У всіх випадках надзвичайних ситуацій органами МВС УРСР проводилося розслідування, матеріали якого були передані до райпрокуратури, і притягнуті до судової відповідальності керівники Корсунь-Шевченківської та Канівської райрад Тсоавіахіму. У зв'язку з цими фатальними випадками

Обкомом КП(б)У у Київській області було постановлено відновити військовими частинами Радянської армії та Тсоавіахімом робіт із розмінування [30, арк. 46–48].

У 1946 р. унаслідок завершення суцільного розмінування, тсоавіахімівські команди були розформовані. Замість них були створені взводи мінерів Тсоавіахіму в кожному місті й сільському районі. Всього в УРСР було сформовано 874 взводи по 10–18 мінерів у кожному, загалом до них входило близько 14 тис. чол. У 1946 р., завершуючи роботу своїх попередників, взводи мінерів знову провели старанну перевірку й додаткове розмінування території. В результаті було виявлено ще 975 тис. вибухонебезпечних одиниць, з них чимало – у прихованих вогнищах (колодязях, ямах, складах, підвалах тощо) [7, арк. 50].

Та в цілому оборонна організація справилася з поставленим завданням і до початку посівної кампанії 1946 р. її члени очистити від мін, авіабомб, снарядів та інших вибухових предметів всю орну площу та пасовища, що дало можливість приступити до обробки сільськогосподарських угідь. Працюючи добровільно та безкорисно члени товариства у 1944–1946 рр. перевірили 531 тис. 243 кв. км території України, розмінували 2813 мінних полів та 7777 населених пунктів, зібрали та знищили близько 21 мільйона мін, авіабомб, снарядів та інших вибухових речовин, зібрали та здали на склади військкоматів близько 40 тис. гвинтівок, кулеметів та іншого озброєння, а також велику кількість інших боєприпасів та іншого трофейного майна, у термін, встановлений ДКО СРСР, повністю очистили Азовсько-Чорноморське узбережжя.

Для виконання завдань та постанов ДКО організаціями Тсоавіахіму УРСР у 1944–1945 рр. було сформовано та підготовлено 1 тис. 360 спеціальних команд, в яких працювало 41 тис. інструкторів та бійців-мінерів. За весь період розмінування команди Тсоавіахіму відробили 4214 тис. людино-днів, тобто в середньому майже по 100 робочих днів тривалістю 8–10 год. на кожного інструктора та мінера. Активісти Тсоавіахіму провели на визволених від окупантів території велику роз'яснювальну роботу. За весь час роботи відбулося більше 103 тис. зборів і бесід, 860 радіопередач, опублікована бл. 1600 статей у періодичній пресі, видано 209 листівок, влаштовано 2450 виставок. Інформаційно-пропагандистськими заходами у 1944–1946 рр. було охоплено 6 млн 225 тис. осіб.

Партійними та урядовими органами було представлено до нагороди інструкторів, бійців-мінерів районних команд Тсоавіахіму, а також працівників партійних, радянських та тсоавіахімівських організацій у

кількості 251 осіб. В числі мінерів особливо відзначився мінер Тсоавіахіму УРСР Олександр Шевченко із Київської міської команди, який нейтралізував 8–10 тис. мін. За час розмінування на бойовому посту загинуло 264 й було поранено 283 інструктори мінної справи [26, арк. 36].

Загалом можна зазначити, що організації Тсоавіахіму у завершальний період Другої світової війни були переорієнтовані партійним та урядовим керівництвом на нове важливе і надзвичайно відповідальне завдання – розмінування звільненої від ворога території УРСР. Це завдання було принципово новим для організації, внаслідок чого доводилося засвоювати нові навички та вміння. Складна, трудомістка і смертельно небезпечна робота тсоавіахімівців, що розмінували українську територію, мало чим відрізнялася від бойових операцій на фронті. Рятуючи від загибелі тисячі людей, мінери Тсоавіахіму нерідко жертвували своїм життям. Робота, виконана мінерами Тсоавіахіму, мала велике значення для подолання тяжких наслідків війни, нормалізації життя на території, визволеній від німецьких окупантів, відновлення сільськогосподарських робіт, відбудови промисловості та інфраструктури міст і сіл УРСР.

Література

1. Анохин А. И. В труде и боях закаленное: очерк истории оборонного общества / А. И. Анохин. – М., 1998.
2. Анохин А. И. Они были первыми: (Очерк о руководителе оборонного общества) / А. И. Анохин. – М., 2000.
3. Боевой отряд советских патриотов. Кратский очерк истории ДОСААФ Украины. – К., 1971.
4. Дудич И. С. Деятельность государственных органов, и общественно-политических организаций по подготовке молодежи к защите Родины во второй половине 1930-х – июне 1941 годов. (На примере Смоленской, Калининской и Орловской областей) : автореф. дис. ... канд. ист. наук / Дудич И. С. – М., 2009.
5. История Великой Отечественной войны Советского Союза. 1941–1945.– М., 1965. – Т. 6.
6. Казимиров В. Н. Оборонно-массовая работа в Среднем Поволжье в годы первых пятилеток: 1928–1937 гг. : дис. ... канд. ист. наук / Казимиров В. Н. – Пенза, 2005.
7. Коваль М. В. Участь Тсоавіахіму в суцільному розмінуванні території УРСР (1943–1945 рр.) / М. В. Коваль // Український історичний журнал. – 1974. – № 2. – С. 45–50.
8. Кузнецова Л. А. Роль учебных заведений, оборонных обществ и спортивных организаций в подготовке резервов для Вооруженных Сил СССР в 1939–1945 гг. (На примере Башкирской АССР) : автореф. дис. ... канд. ист. наук / Кузнецова Л. А. – Уфа, 2008.

9. Никонова О. Ю. Осоавиахим как инструмент сталинской социальной мобилизации (1927–1941 гг.) / О. Ю. Никонова // Российская история. – 2012. – № 1. – С. 90–104.

10. Никонова О. Ю. Воспитание патриотов: Осоавиахим и военная подготовка населения в уральской провинции (1927–1941 гг.) / О. Ю. Никонова. – М. : Новый хронограф, 2010. – 471 с.

11. Прилуцкий В. В. Деятельность государственных органов и общественных организаций по военно-патриотическому воспитанию населения СССР. 1922 – июнь 1941 г. : дис. ... докт. ист. наук. / В. В. Прилуцкий. – М., 2001.

12. Пузырев А. Ю. Военная подготовка гражданского населения СССР накануне Великой Отечественной войны (на материалах Тамбовской области 1937–1941 гг.) : дис. ... канд. ист. наук / Пузырев А. Ю. – Тамбов, 2010.

13. Российское оборонное : энциклопедический сборник / под ред. А. И. Анохина. – М., 2002.

14. Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941–1945 рр. – К., 1969. – Т. 3.

15. ЦДАВО України, ф. 565, оп. 2, спр. 33.
16. ЦДАВО України, ф. 565, оп. 2, спр. 41.
17. ЦДАВО України, ф. 565, оп. 2, спр. 43.
18. ЦДАВО України, ф. 565, оп. 2, спр. 49.
19. ЦДАВО України, ф. 565, оп. 2, спр. 52.
20. ЦДАВО України, ф. 565, оп. 2, спр. 54.
21. ЦДАВО України, ф. 565, оп. 2, спр. 68.
22. ЦДАВО України, ф. 565, оп. 2, спр. 70.
23. ЦДАВО України, ф. 565, оп. 2, спр. 90.
24. ЦДАВО України, ф. 565, оп. 2, спр. 92.
25. ЦДАВО України, ф. 565, оп. 2, спр. 93.
26. ЦДАВО України, ф. 565, оп. 2, спр. 113.
27. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 83, спр. 11.
28. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 83, спр. 41.
29. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 83, спр. 48.
30. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 83, спр. 70.
31. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 14, спр. 1833.